

УДК 908(477.63)+94(477.63)

Троценко О.В.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглянуті питання та виявлені основні віхи розвитку природоохоронної справи в Дніпропетровській області.

Ключові слова: природоохоронна діяльність, природокористування.

Рассмотрены основные вопросы и определены главные вехи развития природоохранной деятельности в Днепропетровской области.

Ключевые слова: природоохранная деятельность, природопользование.

The main issues and pointes in the development of environmental activities in the Dnipropetrovsk region are regarded.

Keyword: nature reserves, nature use.

Історія заповідної справи налічує не одну тисячу років, адже питання заповідання окремих територій із унікальними властивостями виникало разом із розвитком людської свідомості та ускладненням цивілізаційних рис. І чим більше підсилювався вплив людської спільноти на природне середовище, тим сильніше та гостріше відчувалася потреба у створенні природних резервантів задля збереження унікальних об'єктів для наступних поколінь.

Роль та завдання природоохоронної справи на кожному етапі розвитку суспільства змінювалися в залежності від ступеню та напрямку взаємодії людства та природи, характеру природокористування, ступеня розвитку науково-технічної сфери, потребами суспільства тощо. Паралельно зі зміною природоохоронних концепцій тривало формування охорони природи як наукової дисципліни. У витоків розвитку наукової теорії заповідання стояли такі видатні дослідники природи, як О. Гумбольт, В.В. Докучаєв, І.К. Пачовський, Р.А. Шкіряників, В.І. Талієв, П.П. Семенов-Тян-Шанський, В.Н. Сукачев та інші.

Питання історії охорони природи як особливого виду людської діяльності турбувало суспільство давно, але першу ґрунтовні праці з'являються в наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіч. Засади рефлексії природоохоронної діяльності були закладені В.В. Докучаєвим в праці «Наши степи прежде и теперь» [6].

Серед дослідників історії охорони природи необхідно вказати відомого українського зоолога, борця за охорону природної та історико-культурної спадщини Н.В. Шарлеманя, який ще в 1949 році підготував рукопис праці «Природа и люди Киевской Руси», в якій докладно висвітлив історичні віхи та особливості природних ресурсів відповідної епохи, природокористування та охорони природи як складової світогляду суспільства [7].

Важливий внесок в науку зробив В.Е. Борейко, який в ряді праць висвітлив історичний та екологічний концепти охорони природи України [4]. В ряді праць висвітлюються економічні та політичні аспекти розвитку природоохоронної діяльності світового та національного рівня [8].

Тим не менш, докладного та комплексного вивчення історії охорони регіонального рівня, зокрема на території Дніпропетровської області доки не існує. Тому метою роботи є визначення історії охорони природи Дніпропетровської області як важливої форми природокористування та напрямку дослідження природних ресурсів краю.

Весь досліджуваний історичний відрізок розвитку природоохоронної справи можна умовно розділити на такі етапи: 1) формування засад природоохоронного світосприйняття, 2) зародження наукових засад охорони та відновлення природних об'єктів, 3) формування системи нормативно-правових, політичних та економічних відносин в галузі охорони довкілля.

Формування природоохоронного світосприйняття відбувалося вже на перших етапах існування людства, коли окремі племена, що мешкали на території сучасної України, звертали увагу на джерела із чистою та цілющою водою, місця скупчення лікарських рослин, ареали мешкання корисних тварин. Такі місця оголошувалися священними. Трохи пізніше виникає ще одна форма охорони – заборона на збирання рослин та мисливство в місцях захоронення пращурів. У цей час первісне суспільство прямо залежало від природи, тому на підставі певного практичного досвіду пристосовувалося до навколишнього середовища, не завдаючи йому відчутної шкоди. В суспільній свідомості можливість збереження унікальних об'єктів здійснювалася завдяки наданню окремим природним об'єктам та явищам містичних, а в подальшому релігійних рис. Численні заборони у первісних племен були спрямовані на охорону певної території, окремих видів рослин і тварин, оскільки такі дії сприяли збереженню природних ресурсів і відповідали інтересам первісних збирачів дарів природи (рибалок, мисливців). Так з'явилися перші «заповідні урочища».

Особливості заселення території сучасної Дніпропетровської області – очагове розселення з різними формами землекористування – обумовили й специфіку охорони природи у той час.

Взагалі історичні відомості про культуру та вірування східнослов'янських племен свідчать про високу екологічну свідомість, що було обумовлено обожненням окремих природних об'єктів, процесів та явищ. Наприклад, земля вважалася Матір'ю, тому заборонялося лягати, плювати на землю, а навесні навіть заборонялося сідати на землю, тому що вона «дихала». Таке ж ставлення було до водних джерел та криниць, окремих орографічних об'єктів. Деякі тварини, птахи, рослини вважалися священними, адже за віруваннями в них перетворювалися слов'янські боги.

Тобто на першому етапі охорона природи відбувалася шляхом внутрішньо особистої та суспільної свідомості, а не через законодавчу базу.

Територія, яку нині займає сучасна Дніпропетровська область, завжди мав особливе значення в природоохоронному аспекті. Історично це було обумовлено формуванням тут особливого політико-культурного утворення –

Запорізької Січі із особливою ідеологією та власним кодексом честі, що закономірно поширилося й на використання природних ресурсів та практику природоохоронної діяльності. Зокрема, й дотепер зберігся вираз «Козакові Січ – мати, а Великий Луг – батько».

Великий Луг Запорозький як соціально-історичний і природний феномен мав значний вплив на духовність українського народу. Він оспіваний у піснях і думах, про нього згадується в прислів'ях і приказках, його описано в художніх творах і зображено на картинах. А головне – він став символом лицарської звитяги, символом військової слави, волі й незалежності України.

Природоохоронна справа за часів Запорізької Січі набула державного значення. У 1735 р. Запорозький Кіш спеціальним указом взяв під охорону ліси на острові Монастирському, що мали оборонне значення. У 1743 р. вперше створено у степовій зоні Велико-дольський лісовий масив, який вважають колискою степового лісорозведення. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, що здійснив докладний опис української території, наводить приклад опікування козаками лісів на Дніпрових островах. Зокрема, мова йде про охоронний документ, що забороняє діяльність на конкретних островах (зокрема вирубування дерев) і призначає штраф за кожний вид дерева.

З приєднанням території до Російської імперії природоохоронна діяльність стає імперсько-державницькою справою. Катерина II розпорядилася створювати ділянки для лісорозведення та ретельно їх охороняти від пожеж, а графом Потьомкіним були створені засади першого ботанічного саду. Потьомкін ще наприкінці ХУІІІ ст. викупив у відставного осавула Лазаря Глоби два сади і в одному створив ландшафтний парк, зібравши тут рідкісні види рослин. Інший (Технічний) парк було створено при Міському саду, коли Верхній, Потьомкінський, сад почав виконувати рекреаційну функцію [1].

Другий етап – зародження наукових засад охорони та відновлення природних об'єктів – був зумовлений швидким науково-технічним прогресом, який спричинив активне використання кам'яного вугілля та нафти, розробку залізрудних та марганцевих родовищ, будівництво залізничних шляхів, що в свою чергу призвело до перетворення та знищення природних ландшафтів. Земельна реформа 1861 року спричинила масове розорювання земель, знищення лісів та луків, поширення яружно-балкової мережі, опустелювання та постійні посухи. З одного боку загострення екологічних потреб призвело до виснаження природних ресурсів, з іншого – потребувало нової концепції охорони природних територій та пошуку нових шляхів здійснення природоохоронної діяльності.

Поняття заповідності, що в ХІХ в. набуло великого поширення, головним чином було пов'язано із охороною лісів, й створювало сприятливі умови для існування тваринного світу. В. Докучаєву належить вагомий внесок у наукове обґрунтування необхідності створення мережі заповідних природних комплексів, які охоплювали б у регіонах усі типові природні території. Вчений ввів таке наукове поняття, як "еталони природи". Еталони природи, як зазначав В. В. Докучаєв, мають типові для кожного регіону заповідні ділянки, що

зберігаються у природному (незайманому) стані. У 1890-х рр. у Старобільському повіті Харківської губернії він заснував заповідник на цілинній ділянці степу.

В цей же час іншими вченими була висловлена думка про необхідність збереження в заповідниках всього природного комплексу, всіх включених до нього видів живих організмів і системи їх взаємодії. Основним призначенням заповідників було використання їх у науково-дослідних цілях. У 1895 р. В.В. Докучаєв писав про зникнення степів і необхідності їх заповідання для наукових цілей [6]. Таким чином, перед заповідниками відразу ставилися важливі народногосподарські і науково-дослідні завдання збереження різноманіття організмів і процесів природного розвитку біологічних систем, ведення наукових досліджень.

На початку ХХ ст. В.В. Вернадським було сформоване вчення про ноосферу – сферу розуму, що мало вирішальний вплив на практику природокористування та охорони природи [5].

Крім того, на початку ХХ століття у зв'язку з діяльністю ряду наукових суспільств, що ставили своєю за мету не лише вивчення, але і охорону природи розгорнувся активний рух по організації державних заповідників. На початку 1912 р. Радою Імператорського Російського географічного товариства було затверджено положення про Постійну природоохоронну комісію, основною метою якої було збереження в недоторканості окремих ділянок або цілих місцевостей, що потребують охорони і особливого вивчення. Згодом в багатьох регіональних організаціях, в тому числі і Катеринослава, були створені власні природоохоронні комісії.

Початок ХХ ст. був означений величезними соціальними та політичними струсами в усіх сферах людської діяльності, включаючи охорону природи. Це обумовлює початок нового етапу – формування системи нормативно-правових, політичних та економічних відносин у галузі охорони довкілля. Формується нова держава – СРСР – із новою ідеологією і концепцією природокористування та заповідання. Зокрема, більшість існуючих заповідників переводиться на державні засади, природоохоронна діяльність набуває загальнодержавного значення, а також створюється та постійно розширюється нова мережа заповідних територій. Для цього формується потужна законодавча база, що охоплює всю сферу відносин в галузі охорони природи. У цих законодавчих актах початкового періоду становлення заповідної справи в СРСР затверджувалося, що заповідники призначаються для збереження природних об'єктів як державний резерват генетичного матеріалу, еталони природного ходу природних процесів і об'єктів наукових досліджень. Рекреаційна функція відділялася від заповідної, у зв'язку з чим передбачалася організація як заповідників з їх специфічними завданнями, так і національних парків, покликаних вирішувати питання рекреації. Заповідники були визначені як науково-дослідні установи. Принципово важливим було і встановлення безстрокової організації заповідників, бо лише за цієї умови вони можуть дати необхідні результати, а також вилучення заповідників з господарського

використання (з метою здобуття товарної продукції, комерційної вигоди), у тому числі і рекреаційного.

Краєзнавчий рух, що став суспільним явищем на початку ХХ ст., призвів до екологізації освітянських течій, адже наближеність до природи, пізнання світу через власний чуттєвий досвід є пріоритетним принципом виховання особистості. Розпочинається юннатський рух, організуються гуртки та товариства охорони тварин, а згодом і рослин, в яких активно брали участь юні натуралісти. З 20-х років ХХ ст. починається святкування Дня птахів та Дня землі.

Але, як відомо, в історії заповідної справи немало драматичних сторінок. Починаючи з 30-х років ХХ ст., поняття заповідності втрачається і забувається, офіційні власті орієнтують заповідники на вирішення прикладних завдань. Ліквідовуються Дні птахів, скорочується юннатський рух, дітей здебільшого залучають до вбивства «шкідливих» тварин та птахів – ховрахів, горобців, чапель тощо.

У Дніпропетровській області питання реєстрації природних географічних об'єктів ставилося в 30-х роках у зв'язку із побудовою каскаду водосховищ, води яких мали затопити великі площі. Дослідження природних пам'яток в регіоні проводилося інспектором Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам'яток природи М.П. Акімовим, який склав перелік і короткий опис найбільш визначних природних об'єктів, розподілених на два відділи: географічні та геологічні і флористичні та фауністичні. До цих відділів були віднесені наступні об'єкти природної спадщини, розташовані на території нинішньої Дніпропетровської області: до першої категорії – Дніпрові пороги (затоплені) та скелі Дніпропетровська, до другої категорії – урочище Паськове, острів Фурсин (затоплений), Самарська дача (забудовано), Яців яр, Самарський лісовий масив, Велике-Михайлівський (Дібрівський) ліс на р. Вовчій, Великий Козачий Луг (затоплено). Із зареєстрованих цілинних степових ділянок М.П. Акімов називає: толоку Любомирівського племхозу біля Верховцево площею 140 га (розорано), заповідну ділянку цілинного степу на терені Східно-степової сільськогосподарської станції біля Синельниково та схили Яцевого Яру.

У той же час зазначимо напрацювання географів-ландшафтознавців, які обґрунтували та практично запровадили систему природоохоронних заходів в народному господарстві. Зокрема, завдяки видатному ландшафтознавцю Висоцькому були створені лісозахисні смуги.

Після Другої Світової війни в Україні природоохоронна діяльність остаточно набуває статусу наукової дисципліни. Визначною віхою в цьому стає формування природокористування як наукового напрямку, засади якого були закладені видатними науковцями Арманом, Куражковським, Анучиним та іншими [2].

Важливу роль у розвитку природоохоронної діяльності відіграло Українське Товариство охорони природи – добровільна масова громадська організація, яка розгорнула активну природоохоронну діяльність в Україні.

Одночасно зазначимо й негативні сторони історії природоохоронної справи в СРСР. У 1952 р. під грифом «таємно» виходить «Положення про державні заповідники СРСР», згідно з яким заповідники перетворювалися з наукових природоохоронних установ у науково-виробничі. З 128 заповідників СРСР було закрито 88 як непотрібних народному господарству. Крім того, більшість заповідних ділянок було ліквідовано через так звану політику розорювання цілинних степів.

Окремо зазначимо внесок Дніпропетровської ґрунтознавчої школи академіка М.О. Бекаревича, формування якої розпочалося у 1962 році. Завдяки доробку вчених цієї школи у Дніпропетровській області розпочалися рекультиваційні та природовідновлювальні роботи.

Із набуттям Україною незалежності та розбудовою нової держави почався новий етап в розвитку заповідної справи, що з одного боку характеризувався підвищенням уваги до створення заповідних територій у зв'язку із загостренням екологічних проблем та світовими тенденціями охорони довкілля (необхідність ратифікації Конвенції, впровадження принципів сталого розвитку тощо), а з іншого – нестачею фінансування, скороченням науково-дослідницьких програм та фундаментальних досліджень.

Протягом двадцяти років незалежності в Дніпропетровській області створюється та набуває особливого значення мережа природоохоронних територій та об'єктів. У 1990 році створений єдиний в області Дніпро-Орільській природний заповідник.

Важливу роль у розвитку наукової теорії природоохоронної справи зіграв картографічний напрямок, зокрема такі видання, як екологічний атлас області, медико-екологічний атлас «Екологія людини». Окремої уваги заслуговує навчальний атлас «Моя мала Батьківщина», що містить багатобічну унаочнену інформацію про природні ресурси області та об'єкти природно-заповідного фонду. Найбільшим здобутком української картографії ХХ ст. є фундаментальне видання «Атлас природних умов і природних ресурсів Української РСР (1978 р.). Він був розроблений Сектором географії АН УРСР, Київським державним університетом ім. Тараса Шевченка та Радою з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР і передбачався як складова Національного атласу. Атлас являє собою перший картографічний твір, що відображає результати комплексних досліджень сукупності природних умов України. Крім того, об'єкти природно-заповідного фонду України відображені в комплексних (1996, 2003 р.) та Національному (2008 р.) атласах України, що є не тільки важливим науковим результатом, а й підґрунтям подальших досліджень.

Порівняно новим напрямом у заповідній справі України є пошуки вирішення проблеми поєднання охорони природи з організованим відпочинком громадян. На відміну від заповідників, національні природні парки (НПП) відкриті для пізнавальної і туристично-оздоровчої мети, але відвідування їх туристами допускається лише у встановлених межах. Також ведеться активна розробка теоретичних питань створення нових форм природоохоронних територій – національних парків та біосферних заповідників, на сьогодні відсутніх на території регіону. Крім того, розглядаються питання відновлення,

відбудови або реставрації втрачених географічних об'єктів. На жаль, найчастіше знищені географічні об'єкти вже неможливо повернути, або такі дії надзвичайно складні та потребують значних капіталовкладень і тривалого періоду рекультивациі. Але навіть при практичному здійсненні відновлювальних робіт більша частина інформації залишається втраченою назавжди. Тому так важливо відобразити, те що було втрачено, щоб не тільки зберегти втрачені географічні об'єкти в історичній свідомості суспільства, а й попередити подальше зменшення географічного різноманіття. Важливим кроком у напрямі заповідання є розвиток екологічного туризму як засобу збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, популяризації регіону як туристично-рекреаційного об'єкту, залучення його до екологічної освіти.

Бібліографічні посилання:

1. Акинфиев И.Я. Природа Екатеринослава и Юга России / И.Я. Акинфиев // Биологические сведения. – Харьков. – 1902. – 100 с.
2. Арманд Д. Л. Нам и внукам / Д.Л. Армад – М.: Мысль, 1964 – 183 с.
3. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / [пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця]. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
4. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине / В.Е. Борейко– К.: Наукова думка, 1995. – 182 с.
5. Вернадский В.И. Биосфера / В.И. Вернадский – М.: Мысль, 1967. – 376с.
6. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев. – Москва: Государственное издательство Сельскохозяйственной литературы, 1953. – 152 с.
7. Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси / Н.В. Шарлемань – Киевский эколого-культурный центр, 1993 – 166 с.
8. Экологическое право – мотивации в международном сотрудничестве / упор. Высторобец Е.А. –М.: Наука, 2006. –383 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.